

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆԻ

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը

Ա

ՍԱՀԱԿԻ ԹՂԹԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԵՎ ԽՈՍՏՈՒՄ՝ ՆՐԱ ԽՆԴՐԱԾԸ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ

Մովսես Խորենացին մեր ազգի պատմության այս սկզբում ողջունում է Սահակ Բագրատունուն:

Քո մեջ եղած աստվածային շնորհքների անսպառ գործունեությունը եվ հոգու անդադար շարժումները քո մտածողության վրա՝ ես ճանաչեցի այս գեղեցիկ խնդրի միջոցով, մարմնիցդ առաջ հոգուդ հետ ծանոթանալով, սա իմ ճաշակին ևս ախորժելի է, և մանավանդ իմ սովորություններին: Ուստի ոչ միայն պետք է քեզ գովել, այլև քեզ համար աղոթել, որ միշտ այսպես մնաս:

Որովհետև եթե մենք բանականության պատճառով, ինչպես ասվում է, Աստծու պատկերն ենք, և մյուս կողմից՝ բանականի կատարելությունը խոհականությունն է, և քո մեջ անհատների է սրանց ցանկությունը՝ ուրեմն գեղեցիկ մտածողությամբ վառ և բորբոք պահելով քո խոհականության կայծը՝ զարդարում ես բանականությունը, որով մնում ես պատկեր լինելու: Կարելի է ասել, որ սրա միջոցով ուրախացնում ես սրա սկզբնատիպին՝ գեղեցիկ և չափավոր մոլությամբ հետամուտ լինելով այս խնդիրներին:

Սրա հետ միասին հետևյալն էլ եմ նկատում, որ եթե մեզանից առաջ և մեր ժամանակ ապրող՝ Հայոց աշխարհի ցեղապետերն ու իշխանները ոչ իրենց ձեռքի տակ ընկած և հավանորեն եղած իմաստուններին հրամայեցին այսպիսի պատմական հիշատակարաններ գրել, ոչ էլ մտածեցին դրսից՝ որևէ տեղից ներս բերել օծանդակ գիտություններ, և այժմ քեզ այդպիսին եղած ճանաչեցինք, ուրեմն պարզ է, որ դու պետք է ճանաչվես բոլոր քեզանից առաջ եղածներից վեհագույն և բարձրագույն,

արժանանա գովեստների և պատմական այսպիսի հիշատակարանի մեջ դրվելու արժանի:

Ուստի ուրախությամբ ընդունելով քո խնդիրը՝ սիրով կաշխատեմ այն կատարել, անմահ հիշատակ թողնելով այս քեզ, և քեզ հաջորդող սերունդներին: Որովհետև դու պատկանում ես նախնական և քաջ ազգի, արդյունավոր ոչ միայն խոսքի և պիտանի խոհականության մեջ, այլև բազմաթիվ մեծամեծ փառավոր գործերով, որոնք մենք կհիշատակենք այս պատմության ընթացքում, երբ հորից որդի ծննդաբերությունը տալով՝ կազմենք բովանդակ ազգաբանությունը, իսկ հայտնի բոլոր նախարարությունների¹, ամեն մեկի որտեղից և ինչպես ծագելը համառոտ և հավաստի կպատմենք, ինչպես որ կա մի քանի հունական պատմությունների մեջ:

Բ

ԹԵ ԻՆՉՈՒ ՄԵՆՔ ՀՈՒՆԱՐԵՆԻՑ ԿԱՄԵՑԱՆՔ ՅՈՒՅՑ ՏԱԼ ՄԵՐ ԳՈՐԾԵՐԸ, ՄԻԶԴԵՌՔԱՂԴԵԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՑԻՆԵՐԻ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ ԱՎԵԼԻ ՇԱՏ ԵՆ ՍՐԱՆՔ

Եվ այս բանի վրա թող ոչ ոք չզարմանա, որ թեպետ շատ ազգեր մատենագրություններ են ունեցել, ինչպես ամենքին հայտնի է, մանավանդ պարսիկներն ու քաղդեացիները, որոնց մեջ ավելի շատ են գտնվում մեր ազգին վերաբերվող բազմաթիվ գործերի հիշատակություններ, մենք սակայն միայն հունաց պատմագրությունները հիշատակեցինք և այնտեղից խոստացանք առաջ բերել մեր ազգաբանությունը: Այնպես և գիտության վերաբերյալ աշխատությունները, իրենց

1 Նախարարություն կազմված է նախարար բառից: Նախարար բառի ծագումը շատ տեսակ բացատրել են զանազան գիտնականներ: Ամենից հավանական է Մեյերի բացատրությունը, ըստ որի այս բառը ծագել է իրանական նահարար բառից, որ նշանակում է ցեղապետ, որ հետո փոխվել է նախարար: Ըստ նշանակության՝ նախարարը համապատասխանում է եվրոպական ֆեոդալին: Նախարարը բարձր ազնվական է, ավելի կամ պակաս ընդարձակ երկրով, որ ժառագափար անցնում է հորից որդուն, իբրև մայրաքաղաք: Այս իր իշխանության մեջ նախարարը զանազան տեսակի հարկեր էր հավաքում իր ժողովրդից, դատաստան էր անում, հավաքում էր զորք և ընդհանրապես կառավարում էր իր երկիրը: Պատերազմի ժամանակ նախարարը պարտավոր էր իր զորքով գնալ թագավորի կանչին: Արշակունի, Բագրատունի թագավորներն ևս նախարարներ էին, բայց մյուսների մեջ նախապատիվը և ունեին ավելի ընդարձակ կալվածքներ և ավելի զորք:

ներքին գործերը կարգի բերելուց հետո, ինչպես օրինակ, Պտղոմեոսը, որ եղբայրասեր է կոչվում², հարկավոր համարեց բոլոր ազգերի մատյաններն ու պատմությունները հունարեն թարգմանելու:

Բայց ոչ ոք թող այստեղ մեզ անուսում համարելով չբամբասի, որպես թե մենք անվարժ և տգետ մեկն ենք, որ Պտղոմեոսը եգիպտացիների թագավոր է եղել, իսկ մենք նրան հունաց թագավոր համարեցինք: Որովհետև նա հույներին էլ իր իշխանության տակ նվաճելով՝ կոչվեց Ալեքսանդրիայի և հունաց թագավոր, ինչպես երբեք չկոչվեց և ոչ մեկը Պտղոմյաններից կամ Եգիպտոսի ուրիշ տիրողներից: Նա այնքան հունասեր բարք ուներ, որ իր աշխատությունը հունարենի թարգմանեց: Ուրիշ շատ պատճառներ էլ կան մեր նրան հունաց թագավոր կոչելու, բայց մեր խոսքը համառոտելու համար բավական ենք համարում այս ասածը նրա մասին, - այլև Հունաստանի բազմաթիվ անվանի ու գիտությամբ պարապած մարդիկ հոգ տարան հույն լեզվի թարգմանելու ոչ միայն ուրիշ ազգերի թագավորների դիվանների և մեհյանների գրքերը, - ինչպես գտնում ենք նրան, որ

Որովհետև ոչ միայն հունաց թագավորները հոգ տարան հույներին ավանդելու ինչպես իրենց աշխարհակալության, քաղղեացի Բերոսոսին³՝ բոլոր գիտություններին քաջահմուտ մարդուն, հորդորեց այս բանն անելու, - այլև մեծամեծ և զարմանալու արժանի արվեստները, որոնք այս և այնտեղ դժվարությամբ գտնելով փոխադրեցին հույնի լեզվի⁴: Եվ այս արվեստները ժողովեցին մարդիկ, որոնց անունները մենք

2 Պտղոմեոս Եղբայրասեր, Եգիպտոսի թագավոր (285 – 247 ն. Քր.) հաջորդ Պտղոմեոս Սոտերի, Ալեքսանդր Մեծի զորավարի և Պտղոմյան հարստության հիմնադիր: Պտղոմեոս Եղբայրասերը (հեգնությամբ այսպես կոչված, որովհետև նա իր եղբորը սպանեց) հայտնի դարձավ իբրև գիտությունների և արվեստների սիրող և հովանավոր: Խորենացին ասում է, որ նա «հարկավոր համարեց բոլոր ազգերի մատյաններն ու վեպերը հունարեն թարգմանելու»: Մասնավորապես հիշատակելու է, որ նրա նախաձեռնությամբ 72 գիտնականներ եբրայեցիներից հունարեն թարգմանեցին Սուրբ գիրքը, որ կոչվում է «Եօթանասնից թարգմանություն»:

3 Բերոսոս նշանավոր քուրմ էր Բաբելոնում Բել աստծու տաճարում, ապրում էր դարում ն.Քր. Անտիոքոս Սոտերի ժամանակ (280 – 270 ն. Քր.) գրել է մի հռչակավոր պատմություն Քաղղեայի և Ասորեստանի, օգտվելով մեհյանի սեպագիր արխիվներից: Այս պատմությունից օգտվել է Եվսեբիոս Կեսարացին իր ժամանակագրության մեջ, բայց ներկայումս մի քանի հատակտորներ են միայն մնացել: Եվսեբիոսի վկայությամբ նա գրել է նաև աստղագիտության վերաբերյալ գիրք:

4 Բանասերների համար գայթակղության քար էր այս հանելուկային խոսքը, «որպես զԱ առ Ք, և զԹ առ Փ» և այլն: Ընդհանուր իմաստը կարելի է մակաբերել այս մտքով, թե հույները գտել են

հավաստի գիտենք, և նվիրեցին հելլեն աշխարհին, փառավորելով նրան: Եվ գովելի են ինչպես ուսումնասիրողները՝ ուրիշներից ձեռք բերելու իրենց ջանքի, իմաստության համար, նույնքան և ավելի նրանք, որոնք գիտության այսպիսի գյուտերն ընդունեցին և պատվեցին: Այս պատճառով ես չեմ տատանվում՝ ամբողջ Հունաստանը գիտության մայր կամ դայակ կոչելու:

Եվ այսքանը բավական է բացատրելու համար հունաց պատմագիրներին դիմելու մեր կարիքը:

Գ

ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԱՆԻՄԱՍՏԱՍԵՐ ԲԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Կամենում եմ նաև առանց մեղադրական հիշատակության չթողնել մեր հին նախնիքների անիմաստասեր բարքերը, այլ հենց այստեղ մեր ձեռնարկության սկզբում, նրանց մասին կշտամբանքի խոսքեր գրել: Որովհետև եթե հիրավի գովության արժանի են թագավորներից նրանք, որոնք իրենց ժամանակները գրով ու պատմությամբ հաստատեցին և յուրաքանչյուրն իր իմաստության գործերն ու քաջությունն արձանագրեց պատմագրությունների ⁵ և պատմությունների մեջ.

զանազան արվեստներ ու գիտություններ զանազան ազգերի մոտ և փոխադրել են հունարեն: Գ նախադիրով նշանակված են արվեստներն ու գիտությունները (զԱ, զԹ, զԿ, զՇ), իսկ առ նախադիրով՝ ազգերը, որոնց մոտ գտել են (առ Ք, առ Փ, առ Ե, առ Թ): Բայց ինչ ազգեր և ինչ արվեստներ են եղել՝ այս հարցը որոշ չէր և այլևայլ կերպ էր մեկնվում:

5 Խորենացին բացի զուտ պատմական գրավոր աղբյուրներից հաճախ հիշատակում է նաև ժողովրդական կես-պատմական, կես-առասպելական աղբյուրներ, որոնց նա տալիս է մի քանի անուններ- «առասպել, վեպ, զրույց, վիպասանք, երգարանք բանավոր, թուելեաց երգք»: Վեպ բառը Խորենացու պատմության մեջ, ինչպես և Եվսեբիոսի մեջ չունի այն նշանակությունը, որ ներկայումս տալիս են նրան, այսինքն էպոս, դյուցազներգություն, այլ պարզապես նշանակում է պատմություն: Զրույցք՝ առանձնապես վերցված՝ Խորենացու պատմության մեջ գործ է ածվում «գրված պատմություն» նշանակությամբ, բայց կան և բերանացի զրույցներ, որոնց զանազանելու համար գրավորից, Խորենացին կոչում է անգիր, հին, վաղնջուց: Զրույց բայն էլ նշանակում է պատմել: Առասպել – ժողովրդական բանահյուսության նյութ, որ կարող էր լին պատմվել կամ երգվել: Ըստ Խորենացու՝ առասպելները հաճախ այլաբանություններ են, որոնց տակ թաքնված է պատմական

նրանցից հետո մեր կողմից գովասանական խոսքերի արժանացան նաև այն մատենագիրները, որոնք այս ծանր աշխատանքով պարպեցին: Սրա շնորհիվ մենք էլ նրանց շարադրած գրվածքները կարդալիս աշխարհական կարգերի գիտություն ենք ձեռք բերում և քաղաքական կարգեր ենք սովորում, երբ ուսումնասիրում ենք այսպիսի գիտական ճառեր և պատմական գրվածքներ, ինչպես ունեն քաղդեացիները և ասորեստանցիները, եգիպտացիները և հելլենացիները: Սրա հետ միասին գուցե նաև փափագենք այն մարդկանց իմաստության, որոնք այսպիսի աշխատանք հանձն առան: Ապա ուրեմն մեզ ամենիս հայտնի է մեր թագավորների և մյուս նախնիքների տիամարությունը դեպի գիտությունը և բանական հոգու անկատարությունը: Որովհետև թեպետ մենք փոքր ածու ենք և թվով շատ սահմանափակ ու զորությամբ թույլ և շատ անգամ օտար թագավորությունների կողմից նվաճված, բայց և այնպես մեր երկրումն էլ գրելու և հիշատակելու արժանի շատ սխրագործություններ են կատարվել, որ նրանցից ոչ ոք հոգ չտարավ գրի առնելու: Արդ՝ այն մարդկանց, որոնք չմտածեցին նույնիսկ իրենց բարիք անել և անուն ու հիշատակ թողնել աշխարհում, որքան կհարմարի մեր մեղադրանքը այնպիսիներին և դեռ նրանցից ավելի մեծ բաներ պահանջել, այսինքն՝ իրենցից առաջ եղածները:

Բայց գուցե մեկն ասի, այն ժամանակ գրի ու գրականություն չլինելու պատճառով եղավ այդ, կամ զանազան պատերազմների շնորհիվ, որ անընդհատ մեկը մյուսին հաջորդում էին: Բայց իրավացի չի լինի այսպես կարծելը, որովհետև պատերազմներն ընդմիջումներ էլ են ունեցել, և կային պարսից և հունաց գրեր, որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեզ մոտ անթիվ քանակությամբ գրություններ, գյուղերի ու գավառների, յուրաքանչյուր տների սեփականության, ընդհանուր վեճերի ու դաշինքների, մանավանդ սեպուհական ազնվականության ծագման⁶ վերաբերյալ: Բայց ինձ թվում է, որ ինչպես այժմ, այնպես էլ հին հայերի մոտ սեր չի եղել դեպի գիտությունը և

իրողություն, որ Պատմահայրը աշխատում է ճշմարտել, այսինքն այլաբանությունից դուրս բերել պատմական իրողությունը: Վիպասանք, երգ վիպասանց, որոշ տեսակի առասպելներ, որոնք հավանորեն երգվում էին: Վիպասանք նշանակում է նաև վեպ ասող, վեպը երգող: Բանք Խորենացին գործ է ածում նախ՝ խոսք բառի և ապա ընդհանրապես պատմվածք, պատմություն բառի նշանակությամբ, և այս վերջին իմաստով համանիշ է գրույց և վեպ բառերին: Երգարանք բանավոր – իմաստալից, մտացի երգեր «Թուելեաց երգք», թվել բայի՝ թիվ ասել, արտասանել նշանակությունից, թիվ ասողների կամ թիվ ասվածների՝ պատմվածների երգերը: Համանիշ է երգք վիպասանաց տերմինին:

6 Բնագրում գրված է «սեպիական ազատութեան պայազատութիւն», որ մենք թարգմանեցինք «սեպուհական ազնվականության ծագում»: Պատմահայրը նկատի ունի այնպիսի վավերագրեր, որոնց մեջ բերվում են որևէ անձի ճյուղագրությունը, նրա ծագումը այս-ինչ սեպուհից, որով ապացուցվում էր այդ անձի ազնվությունը իբրև սեպուհի սերունդի:

բանավոր երգերը: Ուստի ավելորդ է մեզ այլևս խոսել անբան, թուլամիտ և վայրենի մարդկանց մասին:

Բայց ես շատ եմ զարմանում քո մտքի բեղմնավորության վրա, որ մեր նախարարական ցեղերի հներից սկսած մինչև այժմյանները միայն դու գտնվեցիր այսպիսի մեծ գործի ձեռնարկող և մեզ առաջարկեցիր հետազոտություն կատարել՝ երկար և շահավոր գործով ճշտությամբ գրել մեր ազգի պատմությունը թագավորների և նախարարական ցեղերի և տոհմերի մասին, թե ով ումից է ծագել, ինչ է գործել նրանցից յուրաքանչյուրը, և որն այս բաժանված ցեղերից բնիկ մեր ազգից է և որոնք եկվորներ են և հայացված բնիկ են դարձել, ամեն մեկի գործերն ու ժամանակները գրով դրոշմել, անկարգ աշտարակի շինությունից սկսած մինչև ներկա ժամանակս⁷ – նկատելով այս քեզ համար գեղեցիկ փառք և բավականություն առանց նեղության:

Այս առիթով այսքան միայն կասեմ, կա արդյոք իմ ձեռքի տակ մատյան, ինչպես ասված է Հոբի գրքում⁸, կամ քո հայրենիքն ունի գրականություն, որոնց միջոցով գուցե եբրայեցի պատմագիրների նման, վերևից մինչև քեզ իջնեմ ճյուղագրությունը անսխալ կերպով, կամ թե քեզնից և ուրիշներից սկսելով դեպի վեր տանեմ մինչև սկիզբը: Բայց և այնպես կսկսեմ թեպետ և դժվարությամբ, միայն թե որևէ մեկը շնորհակալ լինի մեր կրած նեղությունների համար: Եվ կսկսեմ նրանից, որից սկսում են և ուրիշները, ոմանք ըստ եկեղեցական պատմության, ոմանք էլ ըստ Քրիստոսի, ավելորդ համարելով երկրորդել արտաքին հեղինակների առասպելները սկզբնական պատմության մասին, բայց հետագայից կհիշենք որոշ ժամանակներ և հայտնի անձեր, որքան նրանք զուգադիպում են Սուրբ գրքի պատմությանը, մինչև որ բնականաբար կհասնենք հեթանոսական գրույցներին, բայց սրանցից էլ կառնենք, ինչ որ հավաստի կհամարենք:

7 «Երկար և շահավոր գործով»- «մինչև ներկա ժամանակը»- սա այն ծրագիրն է, որը Պատմահայրը աշխատել է իրագործել իր Պատմության մեջ, որքան հանգամանքները թույլ են տվել: Եթե այս ծրագիրը հիրավի առաջարկել է Սահակ Բագրատունին, ինչպես վկայում է հեղինակը՝ ապա իրավունք ունի նա ասելու, որ Սահակ Բագրատունին առաջինն է եղել այսպիսի մի ընդարձակ ծրագրով Հայոց Պատմություն գրել տալու նախաձեռնող, բոլոր իրենից առաջ եղողներից վեհագույն է եղել, քանի որ նրանից առաջ Տրդատ թագավորը, որ հայոց դարձի պատմությունն է գրել տվել Ագաթանգեղոսին, կամ Դավիթ երեց Մամիկոնը, որ կրոնական առաջին պատերազմի պատմությունն է խնդրել Եղիշեից՝ կարճ ժամանակաշրջանի կամ մի մասնավոր անցքի պատմության նախաձեռնողներ են, ուստի և չեն կարող հավասարվել Սահակ Բագրատունուն:

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՄՅՈՒՄ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԸ ՉՀԱՄԱՁԱՅՆԵՑԻՆ Ս. ԳՐՔԻՆ ԱԴԱՄԻ
ԵՎ ՄՅՈՒՄ ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ

Ամբողջ մարդկության արմատի կամ, եթե մեկը կամենա ասել, ծայրի մասին պետք է մեզ մի քանի խոսք ասել, թե ինչու մյուս պատմագիրները, ինչպես Բերոսոսը, Բազմավեպը և Աբյուդենոսը⁹, Ս. Հոգուն հակառակ դատելով չհամաձայնեցին Ս. Գրքին, ինչպես նաև նույնիսկ նավակառույցի և մյուս նահապետների մասին, ոչ միայն անունների և ժամանակների վերաբերյալ, այլև մարդկային ցեղի սկիզբը կարգելու առթիվ, որ մեզ համար ստույգ և արժանահավատ է:

Որովհետև Աբյուդենոսը, մյուսների նման, այսպես է ասում նրա մասին «Ամենախնամ Աստված նրան նշանակեց ժողովրդին հովիվ և առաջնորդ»: Որից հետո ասում է.

«Ազովրոսը թագավորեց տասը շաբ»¹⁰, որ լինում է երեսունվեց հազար տարի: Նույնպես և Նոյի համար գործ են ածում ուրիշ անուն և վերագրում են նրան խիստ երկար ժամանակ, թեպետև ջրերի սաստիկ հորդության և երկրի ոչնչացման վերաբերմամբ խոսում են համաձայն Սուրբ գրքի պատմածին, նույնպես և նահապետների թիվը, Քսիստոթրոսով¹¹ միասին տասն են հաշվում: Այս ըստ

9 Բերոսոսի մասին տես ծան. 3: Բազմավեպ՝ Աղեքսանդր Բազմավեպն է, հույն քերթող և պատմագիր, ծնված Միլետում կամ Մինդում բ. դարում ն.Քր.: Գրել է բազմաթիվ պատմա-աշխարհագրական երկեր, բազմակողմանի հմտությամբ: Ներկայումս մնացել են միայն հատակտորներ: Աբյուդենոսի մասին միայն Եվսեբիոսն է հիշում, ասելով, որ գրել է Ասորեստանի Պատմություն և Քաղղեայի Պատմություն: Ուրիշ տեղեկություններ չկան: Այս երեք հեղինակներից՝ Բերեսոսից, Բազմավեպից և Աբյուդենոսից – օգտվել է Եվսեբիոս Կեսարացին իր Քրոնիկոնի առաջին մասում, և նրանից էլ օգտվել է Խորենացին:

10 Շաբ բաբելոներեն, ասորերեն, հունարեն 3600 տարվա ժամանակաշրջան: Գործ է ածվում Եվսեբիոսի Քրոնիկոնում, որից առել է և Խորենացին, ապա և ուրիշները, որ լեզվից է փոխ առնված բառը Եվսեբիոսի հայերեն թարգմանության մեջ, պարզ չէ: Հյուրըմանը կարծում է, թե առնված է հունարենից և սեմականի ձև տրված: Տե՛ս Արմատ. բառ.:

11 Քսիստոթրոս՝ Նոյի անունն է քաղղեական լեզվով, որ գործ է ածում Եվսեբիոսը, առնելով Բերեսոսից և Բազմավեպից, իսկ Խորենացին՝ Եվսեբիոսից: Քսիստոթրոս ձևն ապացուցվում է սեպագիր արձանագրություններով՝ որոնք Բաբելոնի և Նինվեի պեղումներով երևան եկան և պարունակում են ի միջի այլոց ջրհեղեղի ընդարձակ պոեմը, որի մի աննշան հատվածն է կազմում Սուրբ գրքում պատմվածը ջրհեղեղի մասին:

արեգակնային չորս ժամանակյա տարու հաշվելով ոչ միայն չի համապատասխանում մեր տարիներին, մանավանդ նաև Աստվածաշնչի, այլև հեռանում է եգիպտացիների տարիներից, որոնք Լուսնի ծնունդներով են հաշվում: Նույնիսկ եթե աստվածների վերաբերյալ ոմանց ասածները մեկն ու մեկը տարիներ համարի և զուգադրելով համեմատի առաջարկված անսահման թվերին՝ ճշմարտությանը մոտեցնելու, երբեմն պակաս կստացվի և երբեմն մեծ թիվ կազմի: Պետք է այստեղ իսկապես նրանց կարծիքներն ըստ մեր կարողության բացատրել, թե նրանցից յուրաքանչյուրը ինչ մտածեց այս բաները այսպես գրել, բայց մեր առաջիկա գործի երկարության պատճառով՝ այդ բանը կրթողներն ուրիշ տեղի և ժամանակի և մեր խոսքը կնդհատենք այստեղ, ու կսկսենք պատմել հետևյալի մասին, ինչպես որ համոզված ենք:

Ադամը նախաստեղծ է. սա երկու հարյուր երեսուն տարեկան ժամանակ սերում է Սեթին: Սեթը երկու հարյուր հինգ տարեկան՝ սերում է Ենովսին: Սրան են պատկանում արձանագրություններից երկուսը՝ երկու գալիք դիպվածների դեմ, ինչպես ասում է Հովսեփոսը¹², թեպետ անհայտ է նրանց տեղը: Ենովսը առաջինն եղավ, որ հուսաց Աստծու անունը տալ:

Եվ ինչու արդյոք այս և կամ ինչ պատճառով սա առաջինը հուսաց՝ Աստված կոչելու, և ինչպես պետք է հասկանալ կոչել բառը: Որովհետև Ադամը իսկապես աստվածաստեղծ է: Սա, ասվում է, Աստծու բերանից պատվեր ստացավ, բայց և հանցանք գործելով ու թաք կենալով՝ «ուր ես»-ը նրանից է հարցվում և ոչ ուրիշ մեկից, նույնպես և վճիռը նրա բերանից է լսում: Իսկ հետո Աբելը Աստծուն մերձավոր ու ծանոթ լինելով՝ նրան զոհ է մատուցանում, որ ընդունելի է լինում:

Արդ՝ երբ սրանք Աստծուց ընդունված ու նրան ճանաչում էին, ինչու սրա, Ենովսի մասին է ասվում, թե առաջինը նա Աստված անվանեց և այն էլ՝ հուսով: Արդ՝ սրա մասին եղած փաստերից մեր հավաքածը կտեղադրենք, իսկ ինչ որ առձեռն պատրաստ է, կասենք:

Որովհետև մարդկանց առաջինը պատվիրանագանց գտնվելով, իր գործած չարիքի պատճառով արտաքսվեց դրախտից և Աստծու տեսությունից, ինչպես ասված է: Հետո

12 Հովսեփոս Փլաբիանոս նշանավոր հրեա մատենագիր, որ ապրում էր Ա. դարում (37-95)

Վեսպասիանոս ու Տիտոս կայսրների ժամանակ, մասնակցում էր հրեաների ապստամբությանը հռոմեացիների դեմ, ականատես էր Երուսաղեմի առման և տաճարի կործանման, որոնք հետո ինքը նկարագրեց: Շատ հարգված էր հռոմեացիների կողմից: Նրա հնախոսություններից հաճախ օգտվում է մեր Պատմահայրը: Այստեղ խոսքը վերաբերվում է այն երկու արձաններին, որ ըստ վկայության Հովսեփոսի, Սեթի սերունդները կանգնեցրին և նրանց վրա փորագրել տվին այն ժամանակվա գիտության արդյունքները՝ ապագայում անկորուստ պահպանելու դիտավորությամբ, մեկը արձաններից քարից էր, որ պետք է դիամորեր ջրհեղեղի, եթե ապագայում պատահեր, մյուսը աղյուսից էր, որը պիտի դիմադրեր կրակի: Այս է, որ Պատմահայրը կոչում է «երկու գալիք դիպվածներ»: